

BÓDI KATALIN

„Édes melankólia”

A *Fanni hagyományai* emberképéről*

Közelítések és távolítások

A *Fanni hagyományai* az ezredforduló előtti évtizedben kiemelkedően sokszor került az irodalomtörténeti gondolkodás középpontjába, kifejezetten innovatív, olykor felforgató értelmezői stratégiák által felkínált értelmezésekkel újítva meg az olvasás lehetőségeit. A fordulat ma már közismert módon Szilágyi Márton Uránia-kutatásaihoz és -publikációihoz, valamint a szegedi deKON-csoport konferenciájához köthető látványosan, amelyeket nem sokkal később további, elsősorban műfaj történeti elemzések követtek.¹ Kétségtelenül az volt elsősorban a szerzőség, a hősnő karaktere, valamint a poétikai megalkotottság köré rendezett gondolatmenetek hozadéka, hogy rámutatott a szöveg „posztmodernségére”, vagyis az ezredfordulón is megújítható olvashatóságára, sokrétű értelmezhetőségére, a klasszikus regényekkel szembenő nyitottságára, valamint olyan irodalomtörténet-írási stratégiákra, amelyek sajátosan és tartósan korlátozzák egy-egy irodalmi alkotás interpretációját.²

* A dolgozat megírását a Debreceni Egyetem EFOP-3.4.3-16-2016-00021 pályázata tette lehetővé.

¹ Lásd SZILÁGYI Mártonnak a *Fanni hagyományaira*, illetve Kármán szerzőségére vonatkozó tanulmányait („*Elhervadott a szeretet édes melege alatt*”: A *Fanni hagyományai értelmezéséhez*, ItK, 1993/1, 69–77; *Kármán József XIX. századi újralfelfedezése*, ItK, 1993/2, 248–255.) Ezeket Uránia-monográfiája (*Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.), majd Uránia-szövegkiadása követi (*Első folyóirataink: Uránia*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.) Az 1994-ben rendezett szegedi konferencia anyaga 1995-ben jelenik meg: *Fanni hagyományai: DEKONFERENCIA II.*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILÁSI László, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, 1995. Ugyanebben az évben jelenik meg Fried István tanulmánya, *A (túl)érzékeny posztmodern, Fanni – mai hagyományai*, Palócföld, 1995/6, 499–507. Devescovi Balázs 1998-ban megvédett szakdolgozata, amelyet Szilágyi a monográfiájában használ a *Fanni*-tanulmány bővítéséhez, 2000-ben jelenik meg könyvformában: *A mítosz és Fanni: A Kármán József körüli legendák és a Fanni hagyományait környező mítosz(ok) elemzése [diskurzíválás] 5.0*, Bp. – Szeged, Osiris – Pompeji Alapítvány, 2000. Borbély Szilárd tanulmánya 1998-ban lát napvilágot: *Műfaji minták a Fanni hagyományaiban*, *Studia Litteraria*, Tomus XXXVI, 1998, 171–185. Jelen tanulmány szerzőjének elemzése 1999-ből: *Narrato-poétikai vizsgálódások az érzékenység magyar napló- és levéregény-irodalmában*, It, 1999/4, 530–555. Szintén lényeges, hogy ez idő tájt kezdődik a szentimentalizmus fogalmának újraértelmezése az érzékenység fogalmának bevezetésével, ennek első tanulmánya: DEBRECZENI Attila, „*Érzékenység*” és „*érzékeny irodalom*”, It, 1999/1, 12–29.

² Ez a *Fanni hagyományai* esetében jellemzően a szerzőhöz kötés kényszere és a biográfiai olvasás volt a 19. és a 20. században. A mai középiskolai oktatásban leggyakrabban használt tankönyv (PETHÓNÉ NAGY Csilla, *Irodalom 10. I. kötet*, Bp., Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013.) beépíti Kármán József, az Uránia és a *Fanni hagyományai* értelmezésébe az említett kutatások eredményeit, reflektálva a szerzőség konstruált karakterére és az irodalmi kánonok sajátosságaira, amelyek eszerint „nem lezárt, hanem felnyitható, újragondolható képződmények”. (Uo., 123.). A szövegelemzésben Szilágyi Márton olvasatának fő fogalmait, a vágyat, a hiányt és az idő metaforikus jelentéseit alkalmazza (Uo., 132.).

Ezt az intenzív időszakot követően mintha nyugvópontra jutott volna a regény³ elemzése, 2014-ben azonban két tanulmány is új, pontosabban korábban csak érintőlegesen felvetett szempontokat alkalmazott az olvasásban. Borbély Szilárd már korábbi, 1998-ban megjelent tanulmányában hangsúlyozta, hogy nyilvánvalóan „nem képzelhető el hagyománytól érintetlen szöveg”,⁴ majd részletesen bemutatta azokat a műfajokat, amelyek nyíltabban vagy rejtettebb módon épülnek be a *Fanni hagyományai* szövegébe, ugyanakkor egy részük a mai olvasó számára már nem jelentéssel. Ilyen lehet például a korabeli népszerű érelytanokhoz fűződő kapcsolata, a bibliai metaforika vagy a vallomások formájában rejtőző gyónási diskurzus stb.: ez a beszédmódbeli és műfaji sokféleség pedig a korabeli olvasó műveltségéhez mérten aktivizálódhat.⁵ A posztmodernre olvasás korlátozását szorgalmazza Borbély 2014-ben megjelent tanulmánya is. Vezérfogalma a „fikciókritika”, amelynek folyamatában megvalósul a szöveg „olvashatatlaná” tétele, azaz a bejáratott értelmezői kódok lerombolása.⁶ Az elemzés lényegében újraolvas olyan szöveghelyeket, amelyek jelentését evidenciaként kezelte az értelmezéstörténet, ugyanakkor a korabeli vagy korábban evidens jelentések feltárásának kísérletével érvénytelenednek az idő és a természet metaforikus jelentései, amelyek a hősnő lelki kivetüléseként jelentek meg Szilágyi Márton értelmezésében.⁷ Eszerint a napló- és levélírás egyéves, tavasztól tavaszig tartó periódusa Fanni halálával és a természet újjászületésével fejeződik be, pontosabban kiteljesedik és ciklusként körbezárul. Az első naplóbejegyzések minuciózus elemzésével, következetesebb újraolvasásával azonban az válik láthatóvá, hogy a cselekmény késő nyáron, kora ősszel indul, majd az úgynevezett kifsarsang őszi időszaka nyitja meg Fanni számára a vendégeskedés és a bálozás lehetőségét.⁸ Borbély

³ Tanulmányomnak nem célja a poétikai elemzés és a keletkezéstörténet vizsgálata, így abból a premisszából indulok ki, hogy a *Fanni hagyományai* egy napló- és levélregény, amely az Uránia című folyóirat három lapszámában jelent meg folytatásokban 1793–94-ben, a „beküldött kézirat” fikciós játékának keretében. A regény fogalma poétikailag és történetileg kellőképpen rugalmas ahhoz, hogy alkalmas legyen ennek a szövegnek a műfaji megjelölésére.

⁴ BORBÉLY, *i. m.*, 174.

⁵ A szövegnek ez a rétegzettsége és ismétlődő aktualizálhatósága biztosítja ugyanakkor modernségét is: „Az intertextualitás jegyében elgondolt potenciális jelentés irányába mozdítja el az olvasat a szöveget, és az olvasói beállítódások módosítását igényli a befogadójától. Az olvasás helyének és szerepének az átalakulása a XVIII–XIX. század fordulóján nemcsak a nyilvánosság, hanem a szövegek szemiózisa tekintetében is változásról tanúskodik. Az átalakuló kommunikációs, társalgási formák a műfaji minták összekapcsolódásában, kombinálódásában is éreztetik hatásukat. Az olvasás mint kommunikációs forma a szituáció, az alkalom által befolyásolt.” *Uo.*, 184.

⁶ BORBÉLY Szilárd, *A Fanni' Hagyományai fikciókritikai olvasása = Előzetes kérdések: Rohonyi Zoltán emlékkönyv*, szerk. MILBACHER Róbert, Pécs, Kronosz, 2014, 33–45; a vezérfogalmak leírása: 34–35.

⁷ SZILÁGYI, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája, i. m.*, 384.

⁸ BORBÉLY A Fanni' Hagyományai fikciókritikai olvasása, *i. m.*, 38–42. A kifsarsang ősszel, Teréz napjától Katalin napjáig (október 15 – november 25.) tartó periódus, amelyet az advent követ, ettől kezdődően a vízkereszt utáni farsangi időszakig tilos volt a házasságkötés. Fanni a Teréz nevű barátónje névnapi báljára lesz hivatalos.

Szilárd elemzésében a tér (pontosabban a természet, Fanni mikrokozmoszának és az univerzum makrokozmoszának kapcsolata) sem a metaforikus, Fannit tükröző jelentésében mutatkozik meg, hanem a teremtő Isten allegóriájaként, amely az emberi perspektívából válik szemlélhetővé. Ez az úgynevezett fikciókritikai olvasat lényegében kísérlet a korabeli jelentések rekonstruálására, amely végeredményben láthatóvá teszi a klasszikus századforduló (érzékeny) emberének antropológiai jegyeit, amelyben, az elemzés szerint bizonyosan, nagyon markánsan jelen van a régiség hagyománya.⁹ Ez azonban kétségtelenül elidegenít a korábban éppen hogy olvashatóvá tett, az interpretáció számára felnyitott szövegtől.

Hasonlóképpen a korabeli eszme- és tudománytörténeti kontextus rekonstrukciós kísérletén alapul Laczházi Gyula *Fanni*-értelmezése, amelyben a szerző a monográfiáját szervező együttérzés és társiaság kulcsfogalmait alkalmazza, hogy bizonyítsa, a magányos, érzékeny hősnő példájában miként érvényesül sajátosan a szeretet iránti vágy, és a szerelem miként működik az önazonosság kialakítására tett kísérletként. Fanni altruizmusa nemcsak érzékenységekben, mások iránti odaadó figyelmében van, hanem eleve adott lelki alkatában, amelyet Laczházi melankolikusnak nevez, ugyanakkor vissza is vonja a melankólia fogalmára alapozható értelmezés lehetőségét,¹⁰ részben tudománytörténeti okokból, részben pedig azzal a feltételezéssel, hogy a fogalom szövegbeli vizsgálata korlátozná az interpretációt:

Amennyiben orvosi szemszögből kívánjuk megítélni Fanni melankóliáját, hasznos lehet figyelembe venni, hogy a 18. század során – összefüggésben azzal, hogy az orvosi nézetek általában is átalakultak, s a humorálpatológiai és iatromechamikai felfogással szemben a testet idegek hálózatának tekintő elméletek nyertek teret – a melankólia értelmezése módosult, s jöllehet a testnedvek tanán alapuló értelmezés a közfelfogásban sokáig tovább élt, a 18. század második felében egyre inkább az idegrendszer károsodásával vagy gyengeségével hozzák összefüggésbe. [...] A betegséget egyre inkább lelki természetűnek tekintették, s a melankólia elméleti szempontból olyan gyűjtőfogalom maradt, amely egy meghatározott lelki diszpozíciót és viselkedési módot jelölt, amely mögött nem állt meggyőző orvosi magyarázat.

⁹ A tanulmány alaptézisének komplex kidolgozása azonban nem történik meg, amelyet egyrészt a címhez fűzött lábjegyzet („Részlet az azonos című, hosszabb tanulmányból.”, *uo.*, 33.), illetve a konklúzió kifejtetlensége („A Természet allegóriája felismerhetővé teszi a szöveget mint emblémát.”, *uo.*, 45.) hagy nyitva.

¹⁰ Fanni halálának okait és a szöveg belső ellentmondásait vizsgálja Szilasi László – amely elemzésre Laczházi maga is utal –, aki asszociatív játékokra, szentenciákra épülő gondolatmenete végén számot vet Fanni halálának orvostörténeti vonatkozásaival is, és bemutatja, miként ad a szöveg pontos leírást a halál okáról. A *sebes forró hideg* korabeli jelentését (lázás betegség) taglalva eljut az emberi test nedvkörtáni szemléletéhez, amelyben a melankólia oka a fekete epe túltengése, és amely egyben Fanni halálának oka. SZILASI László, „*Ki zavarta meg tisztá kristályodat?*”: *Osztatás és oszlattatás a Fanni hagyományában = Fanni hagyományai, i. m.*, 106–108.

[...] Lehetséges ugyan valamilyen orvosi elmélet keretében fiziológiai okot találni Fanni szenvedésére, ez az olvasat azonban a regény komplexitásának jelentős redukcióját eredményezi.¹¹

Borbély és Laczházi tanulmánya is tehát azzal a szándékkal lép közel a *Fanni hagyományai*hoz, hogy a szöveg összetettségét, elbeszélői formájából adódó hiányosságát korabeli kulturális jelenségekből, eszmetörténeti kontextusból és történeti antropológiai szándékkal magyarázza. Mindkét elemzésben kiemelten fontos a szöveg „idegensége”, többek között a hősnő alakjának és halálának megértéséhez, a testhez, a szerelemhez, az érzelmekhez való viszony megvilágításához. Ez a távolítás persze önmagában is egy új fikció létrehozása,¹² annak illúziója, hogy lehetséges rekonstruálni és megérteni a korabeli gondolkodói környezetet, illetve a szövegben megalkotott világ működésmódját. A két tanulmány mégis mintha két markánsan eltérő szövegről írna: előbbiben az emberi világ (kert, idő, Természet) és a transzcendens szféra (Teremtő) archaikus kódokat őrző kapcsolata áll a középpontban, utóbbiban pedig a modern individuum megszületésének időszaka. Saját elemzésemben ezt a kettősséget próbálom megragadni a szövegben megjelenő idő- és térábrázolás, valamint az ezekkel összekapcsolódó önreflexió (tágabban: emberábrázolás) elemzésével. Úgy vélem ugyanis, hogy a szöveg egy archaikus tudásszerkezet szókincsét és világréptörédekeit használja, azonban el is bizonytalanítja annak érvényességét.

Tér – idő – melankólia

Az Uránia első lapszámában kiadott *Fanni* című biográfiában T-ai Józsi¹³ két módját választja az olvasó érzékenyítésének: az élettörténet összefoglalásában a szenvedés és a családi közeg szeretetlensége kap hangsúlyt, a jellemzésben pedig Fanni sajátos természetének leírása: „Ezenfelül valamely kedves melankólia és szomorú hallgatás,

¹¹ LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014, 173–174.

¹² Ahogyan Borbély Szilárd fogalmaz: „Egyetlen lehetőség a fikciókritikát alkalmazó radikális kontextualizálás számára, ha az újrafikcionalizálás eszközeivel más fikciót állít a régi helyére.” BORBÉLY, *A Fanni' Hagományai fikciókritikai olvasása*, i. m., 34–35.

¹³ Ha ragaszkodunk a fikciókritikai olvasáshoz, akkor tudjuk, hogy az első lapszám megjelenésekor az olvasóknak még nem volt tudomásuk Fanni „hagyományairól”, azaz naplójáról és leveleiről, sem arról, hogy T-ai Józsi volt az az „eszméletlen”, aki beküldte az Uránia szerkesztőinek „élete-folytát és árnyékát azon személynek, kit ő Fanninak nevezett.” (7.) (A *Fanni hagyományai*ből vett idézetek után zárójelben megadott oldalszámok a következő szövegkiadásra utalnak: *Régi magyar regények*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Unikornis, 1993. Bár Szilágyi Mártonhoz és Borbély Szilárdhoz hasonlóan én is kitüntetett jelentést tulajdonítok az *Uránia* folyóiratnak mint a *Fanni hagyományai* eredeti megjelenési helyének többek között a folytatásosság és a különféle műfajú közlemények együttes jelenléte miatt, elemzésemben modernizált átíratot használok, igazodva a közép- és felsőoktatásban jellemzően használt szövegváltozatokhoz.)

melyet csak némely jobb barátnéi előtt tett le.” (9.) Az ellehetetlenített szerelem és Fanni halála leírásában teljes mértékben a nedvkörtani szókinccs érvényesül:

Ezt az elegyített boldogságot is nem soká érezhettük. A fátum minket egymástól elszakasztott. Ezt egyedül el nem viselhette; ő, akit a szeretetlenség hidege meg nem emésztett, elhervadott a szeretet édes melege alatt. Az elválás után minden bú kettős erővel nyomta, mert nem volt, aki azt véle osztotta volna. – Végre egy sebes forróhideg ágyba ejtette. (9.)

A melankólia, a hideg, a meleg, a „forróhideg” betegség, a szerelem által okozott hervadás ebben a rövid idézetben olyan világképet mutat, amely egyrészt összekapcsolja az ember testi és a természet fizikai tulajdonságait, egyben pedig meghatározza az ember belső tulajdonságait. A makrokozmosz és a mikrokozmosz hasonlóságán alapuló nedvkörtani, vagy más néven humorálpatólogiai szemlélet a klasszikus görögség gondolkodásában alakult ki, alapja pedig a három következő gondolkodói tézis: 1. olyan elemi részecskék vagy alaptulajdonságok keresése, amelyek segítenek a makrokozmosz és a mikrokozmosz összetett és jobbára felfoghatatlan szerkezetének megértésében, valamint egymásra vonatkoztatásában; 2. szükségesség a testi-lelki létezés komplexitásának számszerűsítése; 3. a harmónia, a szimmetria, az izonómia, illetve egyéb olyan fogalmak kitüntetettsége, amelyekkel az emberi gondolkodás ki tudja fejezni az alkotórészekben, az anyagokban, a képességekben stb. jelenlévő tökéletes arányokat, ezek jelentik ugyanis az anyagról, az erkölcsről, a szépségről vagy éppen a testről való gondolkodás alapját.¹⁴ Püthagorasz nyomán a püthagoreusz természetfilozófusok a négyes szám köré rendelték több természeti-fizikai jelenséget, amely rendszerbe később pontosan beleilleszkedett a nedvkörtanban meghatározó négy testnedv. A püthagoreuszok antropológiai szemlélete is tovább hagyományozódik, amelyben az emberi egészség egyensúlyként, a betegség pedig az egyensúly megborulásaként kerül megfogalmazásra. Erre a struktúrára épül Hippokratész, később pedig Galénosz nedvkörtani szemlélete és orvoslása. A négyes rendszer tökéletes hálózatában a négy elem (levegő, tűz, föld, víz), a négy évszak (tavasz, nyár, ősz, tél), a négy nedv (vér, sárga epe, fekete epe, flegma), a négy tulajdonság (hideg, meleg, nedves, száraz) és a négy életkor (gyermekkor, ifjúkor, felnőttkor, öregkor) kapcsolódik össze és lép rendszerbe, amely konstelláció olvashatóvá teszi a világ és az ember jelenségeit, tulajdonságait.¹⁵ Michel Foucault ennek a gondolkodási rendszernek a bemutatásában a hasonlóság fogalmát helyezi középpontba, amely a megismerést, az ábrázolást és az önmegértést egyaránt irányította, illetve egyben a teremtett világ önmagába záródó tökéletességét bizonyította.¹⁶

¹⁴ Raymond KLIBANSKY, Erwin PANOFSKY, Fritz SAXL, *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion and Art*, Nendeln, Kraus Reprint, 1979, 4.

¹⁵ Uo., 4–11.

¹⁶ „A XVI. század végéig a hasonlóság fontos szerepet töltött be a nyugati kultúra tudásában. Nagyrészt a hasonlóság kormányozta a szövegek exegézisét és interpretációját: ez szervezte meg a szimbólumok játékát,

Fanni naplóbejegyzései eleinte ezt a tükröződést reprezentálják ember, természet és idő között, az isteni teremtként értelmezett világra való rámutatással. A naplóbejegyzések sokszor olyan cselekmény nélküli állóképek, amelyekben megjelenik valamilyen bölcsesség az emberi létezés keserű tapasztalatáról, illetve jellegzetesen láthatóvá teszik a természeti időt: az embert körülvevő évszakot és napszakot.¹⁷ A világot szemlélő ember, az embert körülvevő természet képeinek hozzáférhetőségében képződik meg az az egység, az a világetelmezés, amelyben – Borbély Szilárd szavaival – „a Természet a Teremtő allegóriája”:¹⁸

Szép volt a reggel. A hajnal könnyező szemmel költ fel. Frissítő szellők leheltek. Az illatok fellegei széjjelhaboztak a nedvesített mezőkön. A megvidított egész teremtés mosolygott. Víg volt az én szívem is. – Határos a mezőkkel, melyek kertünk mellett elterülnek, egy kedves fiatalas. Az alja puha, zöld hanttal kipárnázott és tiszta. Az én reggeli zárandokságim helye. Egy könyvvel a kezemben lépegettem elé a gyönggyel kirakott téren, míg az erdőcskének boltozatjai alá jutottam. (14.)

A naplóbejegyzés folytatásában írja le Fanni, miként pillantja meg a gyászoló özvegyasszonyt két gyermekével, amely jelenet együttérzést és fájdalmat vált ki belőle. Nem sokkal később az egyik bejegyzés csupán a természetábrázolásra és az önreprezentációra korlátozódik, amelyben a természeti idő nedvkörtani kiterjesztése érvényesül:

Ez az epesztő egyformaság kiemészt unalmával. Egy nap olyan, mint más... Azon baj, azon kínzás, azon reménytelenség... Az idő szakasza felváltja a mást. A nyári hő meleg összeolvad már a híveséggel, mely az ősz közellétét jelenti. A szürke napok sokasodnak. A gyenge felhőkkel bevont ég gyakrabban meglátogat édes melankóliájával... Az én állapotom mindég ugyanegy. Így kell-é nékem vajon mindég élnem? (15–16.)

és tette lehetővé a látható és a láthatatlan dolgok megismerését, a hasonlóság irányította a dolgok ábrázolásának művészetét. A világ önmagába fonódott: a föld megismételte az eget, az arckok tükröződtek a csillagokban, a füvek pedig szárukban rejtették el az embereknek fontos titkokat.” Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2000, 35., illetve lásd még 44–49.

¹⁷ Borbély Szilárd ezt a szerkesztésmódot az idill műfaji mintázatahoz hasonlítja, amely a Gessner-idill citálásával közvetlenül is megjelenik a szövegben: „[...] a szöveg nem levélformájú részletei önállóan megálló, lezárt, kerek egységek, kis képek, a szó eredeti értelmében: idillek. Ezeknek a daraboknak a nyelvi megalakotottságát nemcsak határozott retorikai szerkesztettségük mutatja, hanem poetizáltságuk, a felütések és zárlatok tematizálható alakzatai. Ezek az alakzatok az idill műfaji mintáihoz állnak közel. A Kazinczy által fordított Gessner-idillek situációi és az egyes elbeszélések modalitása ismétlődnek bennük.” BORBÉLY, *Műfaji minták a Fanni hagyományában*, i. m., 178.

¹⁸ BORBÉLY, *A Fanni' Hagyományai fikciókritikai olvasása*, i. m., 34–35.

Nagyon egyszerűen történik meg a lelkiállapot összekapcsolása a természeti jelenségekkel, amennyiben tehát az évszakváltozás,¹⁹ a nyárból az őszbe való átlépés Fanni érzelmeit és gondolkodását befolyásolja: a szürkeség és a hűvös fizikai hatásai a melankolikus állapotot erősítik. T-ai Józsi biográfiája „kedves melankóliaként” említi Fanni egyik jellemzőjét, és a lány önértelmezésében is a lelkiállapot leírásában jelenik meg az „édes melankólia”. Az unalomként, a bajként, a reménytelenség, a változatlanság fogalmaival körülírt tapasztalatban a testi-nedvkórtani jelentés majdnem egészében a háttérbe szorul. Az „epesztő”, a „kiemészt” és a „kínzás” azonban, még ha mára már bizonyosan megfakultan is, de feltétlenül érvényesítik testi-fizikai jelentésüket.²⁰ Két bejegyzéssel később egy újabb szövegegység visszatér a melankolikus állapot leírásához, de ezúttal már úgy, hogy nem a konkrét természeti tapasztalatból indul ki a leírás, a természeti képek már csak Fanni fantáziájában képződnek meg:

Ily édesen szenvedni, szomorkodni, anélkül, hogy tudnád – miért?... Az egyedülvalóságot jobban kedvelni minden mulatságnál; örömet magánosan lenni a világos tavaknál, a kőszalakon és a homályos erdőségekben, minden gyönyörűséget csak az kies természetből szívni vagy csak egyetlenegy léleknek társaságát kívánni, akinek ezt mind megmondhatnád, és aki azt mind elfogadná... Micsoda, óh, micsoda állapot ez? Itt olvadnak egybe a menny gyönyörűségei a kínok helye gyötrelmeivel... (18.)

Az „édes melankólia”, az „édes szenvedés” oximoronjai a magány és a szemlélődés szépségeiben, a természet fenségtapasztalatában oldódnak fel. Úgy tűnik tehát, hogy az idézett szöveghelyek nem közvetítik egyértelműen azt az archaikus világképet, amely az antikvitás püthagoreus világképéből és galénoszi nedvkórtanából hagyományozódik az újkori gondolkodásra, hiszen a *Fanni hagyományaiban* a világ és az ember közötti összefüggések kétirányúak. Esetenként a természet mint makrokozmosz gyakorol hatást az önmagát neki megadó individuumra, esetenként pedig a gondolkodó ember az önvizsgálat folyamatában keres természeti képeket saját lelkiállapotának megértésére. A szövegben előre haladva bontakozik ki a Fanni életét felforgató esemény sor, amelynek katalizátora az özvegyasszony megismerése.²¹ Barátságuk, a

¹⁹ Az idő múlása fölött érzett fájdalom és félelem kifejezése, illetve az idő pusztítását megjelenítő képi ábrázolások (óra, homokóra, csontváz, koponya) a 16. században terjednek el. Ez idő tájt jelenik meg újra a melankóliáról való gondolkodásban a Szaturnuszról való antik tudás hatása, amelyet, mint a leghidegebb bolygót, az öregséggel, a betegséggel és a szenvedéssel kapcsoltak össze. Illetve sokszor egybemosódott az ábrázolása az Idő allegóriájával, hiszen Saturnus görög mitológiai megfelelője Kronosz, akinek a neve összeolvad Khronosszal, az idő deifikált fogalmával. Vö. Georges MINOIS, *Az életfájdalom története: A melankóliától a depresszióig*, ford. ALBERT Sándor, Bp., Corvina, 2005, 87–89.

²⁰ Az epe kettős jelentése is egyszerre hozza játékba a szó nedvkórtani-fizikai (méreg, düh) és érzelmi (megkeserítés, öröm elrontása) jelentését: „Epét öntenek még ezen kis Örömömbé is.” (18.)

²¹ Ezt a folyamatot elemzi módszeresen SZILÁGYI, Kármán József és Pajor Gáspár *Urániája*, i. m., 377–392.

szerelemről és a házasságról való bizalmas beszélgetésük mozdítja ki Fannit a kedvelt magányból, amit jellemzően a természetben, az első bejegyzésben leírt kertben élt meg, az emberek világát pedig majd „újj Játékszín”-ként nevezi meg (187.). Ebben az átlépésben kitüntetetten fontos az a leírás, amelyben a korábban teljes pompájában virágzó kert és az életteli természet immár ellenpontozással, már-már negatív festéssel jelenik meg – ugyanakkor lényeges, hogy Fanni a barátnőjével való kapcsolat intimitását a természetélményhez hasonlítja:

Bocsáss meg, természet, hogy kis ideig elfelejtettelek. Hiszen a barátság érzése oly igen közel van a te szépségeid érzéséhez! Szép vagy te, midőn kellemeidet elhányod is. – Az én kis hajlékom temérdeksége ritkul, lassanként elveszti már zöld koronáját, és midőn így írok, egy öszvefonnyadott sárga levél panaszolva s búcsúzva esik pennám alá. Az puha sétálóutakon hallik a lehullt száraz levelek szomorú zörgése, melyeket a sivatag őszi szél öszveráz... Magános csevegéssel repdes a madár a puszta s lefosztott ágon, melynek titkos barlangjai alatt a boldog tavaszkor párjával a szerelmet érzette s énekelte. A természet szünnapja beállt. – Nehéz szívvel vál el tőled barátnéd, és nehezebb szívvel engedi magát bezáratni az emberek szorosabb társaságába. A te édes örömeidnek emlékezete, szép természet, vigasztaljon meg, amikor te nyugszol: azoknak megérkezésének reménysége vidámítson meg, ha az emberek keserítenek!... (19.)

A kert hamarosan egészen elpusztul a beálló hidegben, amely leírásban megint elmentmondásosnak tűnhet az elmúlás összekapcsolása a vidámsággal, ugyanakkor az olvasó már birtokában van annak a tudásnak, amely szerint Fanni az emberek társas világába kerülve mintha kilépett volna az őszi évszak „epesztő” hatása alól:

Fagyosan fújt az eső után a reggeli szél. A dér lepusztította a vetemények és a virágok leveleit, szomorú feketével vont a lemart áldozatjait... Friss volt a levegő; vidámságot szívott bé minden lehet. – Víg orcával tértem meg atyám házához; [...]. (21.)

A fentebbi idézetben ábrázolt madárral ellentétben, aki a párját tavasszal találja meg, Fanni a kistársaság őszi időszakában tartott bálon lesz szerelmes – amely eseményt tehát az özvegyasszonnyal folytatott beszélgetések és az abból kibontakozó vágyakozások már hosszasan előkészítettek. A bál leírásában kitüntetett helye van Fanni szinte önkívületi állapotának, amelyet módszeresen testi tünetek érzékeltetésével jelenít meg a szöveg. Vagyis ismét az a nedvkórtani emberkép érvényesül, amelyben a folyadékgyensúly megbolydulása okoz rendellenes állapotot az egyén viselkedésében és egészségében:

Rendkívül érzettem magamat. Szívem akaratom ellen dobogott. Rettegés és valamely nem tudom mi, elfojtott. Félénkségemet s parasztos szemérmemet dorgáltam magamban. Azt véltem, az sokaság irtóztatott, és bátorítottam magamat... [...] Még öszve sem szedhettem magamat, midőn felsőruhám rólam lefosztva volt, és táncolnom kellett.

A tánc mozgása, a vér sebesebb kerengése, a sokféle tárgyak, a ritkaság, újság és a muzsika megvidámítottak. A közöröm engem is elragadt, és ami régen nem voltam, víg lettem. Enyelgettem, szökéltem társaimmal. Nevettem, amit ritkán teszek, egész szívemből. (23.)

A vértolulás tehát végeredményben előkészíti T-ai Józsi megpillantását, az intenzív testi tapasztalatként is megélt szerelmet, amelynek élményében Fanni hasonló testi tüneteket produkál: „Látás amely minden inaimon, mint láng keresztülcsapott” (24.); „Orcám veres tűzzel égett, és szívem rettenetesen vert...” (24.); „tekintete öszveolvaszt, tapintása tüzet önt orcámra – s szegény szívembe.” (24.)²² A következő bejegyzésben tudja meg Fanni szerelme nevét, továbbá kibontakozik benne a fájdalmasan gyötrő féltékenység Teréz miatt:²³ ezzel a sajátos „cliffhangerrel” ér véget az Uránia második lapszámában a szövegközlés. A harmadik lapszám közli a napló további részeit és az özvegyasszonynak írott leveleket. A téli időszakban zajló szerelmi találkozásokban természetesen a tűz szókinccse érvényesül, és a nedvkórtani logika alapján kap hangsúlyt a Gessner-idill felolvasásának jelenetében Fanni és T-ai Józsi felindultsága, zaklatottsága, amely a szerelmesek felbolydult vérének²⁴ jelölője, és a sírásban, a könny kiadásában materializálódik:

Szörnyű felháborodással olvashatta ezt [T-ai], alig mondhatta már ki az utolsó szót a zokogás miatt. Elvetette a könyvet, sűrűen folytak le könnyei; megragadta kezemet, és homlokát reáeresztette.²⁵ Én kimondhatatlan

²² Fanni itt is alkalmaz egy ellenpontozást a T-ai Józsi iránt érzett szerelme erejének illusztrálására: „Ifjak akadtak előmbe szebbnél szebbek, elmémbe sem ötlöttek, számtalanok hízelkedve kedvem keresték, én meg nem indultam... erem nyugodalmasan vert, szívem hallgatott, mint soha nem éltek, emlékezetemben nyomot sem hagytak... (24.)

²³ „A könnyek fojtogattak, szívem ólommal változott, s majd leszakadt, mert láttam, hogy – Teréz is kedveli.” 25.

²⁴ A vér és a könny (és a tinta) metonimikus azonosságáról Bessenyei György *Galant levelek* című munkájának elemzésében írtam részletesebben. BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 200–208.

²⁵ A Wertherrel való köztudott párhuzamot nemcsak a szépirodalmi szöveg felolvasásában megtörténő szerelmi vallomás miatt érdemes megemlíteni, hanem amiatt is, mert Goethe regényében szintén a sírás hoz létre egy rendkívül intim, szinte egyértelműen erotikus jelenetet a bál végén kitört vihar után: „Az ablakhoz léptünk. Messze, oldalt dörgött az ég, és csodaszépen zizegett az eső a mezőkre, és a legüditőbb jó szag szállt fel hozzánk a meleg levegő gazdag áradásában. Lotte kikönyökölt, tekintete bejárta a vidéket, az égre nézett és rám; láttam, hogy a szeme csupa könny; kezét az enyémre tette, és azt mondta:

– Klopstock!

Rögtön eszembe villant az a nagyszerű óda, amelyre gondolt, és elmerültem az özönlő érzelmekbe, amelyekkel e név idézése előtött. Nem bírtam tovább, a kezére hajoltam és megcsókoltam, mialatt szememből

kínosan gyötrettem. A szánakozás őeránta, az én belső, eránta való hajlandóságom, ezen váratlan fordulás, ez az új kedves meglepés magamon kívül ragadtak. Én is zokogni kezdtem... Segéteni magamon nem tudtam, felugrottam, és sebesen kiszaladtam az ajtón. (32.)

Január 5-én kelt levelében Fanni azzal formálja különlegessé a napló első bejegyzéseitől markáns önreflexiót, hogy ezúttal tükörbe pillantva írja le arcát. A szerelmes állapotot a test betegségének tüneteivel jeleníti meg, igazodva ezúttal is a nedvkórtani emberképhez, illetve a 17. századi francia galantériából hagyományozódó, a szerelmet identitásvesztésként és betegségként értelmező gondolkodáshoz, amelyben a szenvedély egyúttal szenvedés is:²⁶

Rettenetes álmok, rút, ijesztő képek terjesztették ki felettem denevérszárnyait... Hideglelős volt erem járása, fejem nehéz és forró, és minden rettenetes álmaimnak foglalója – ő... Elíjedtem magamtól, midőn a tükör elejébe léptem. Szemem béesett, orcám sárgás halvánnyal betérítve, s lépésem tántorgó és erőtlén... (33.)

Miután az édesapák megakadályozzák a fiatalok további találkozását, Fanni szerelme egészében a betegségbe, majd a halálba helyeződik át, egyfajta önbeteljesítő jóslatként – ráadásul az olvasó a T-ai által beküldött biográfiából már pontosan tudja ennek elkerülhetetlenségét:

Ha gyengülésem az ágyba szegez – szerelem betegének csúfolnak!... Óh, annak a betege vagyok, az igaz, de annak a halottja is leszek... Ez a gyenge kéz, a szerelem, a koporsóhoz vezet, és megszabadít kínzásaitól... (47.)

Mint láttuk, Fanni természetleírása már korábban is élt a kontrasztolás műveletével, az azonosulás, az egybeolvadás képeit a kívülről való szemlélés váltotta fel (19.). Amikor a halál közeledtével Fanni újra a természet képeit használja fel önértelmezéséhez, a természetábrázolás intratextuális hálója tovább bővül. Egyrészt újra megjelenik az ellentétezés: a tavasz mint újjászületés képei Fanni közelgő halálával kerülnek élesen szembe, ugyanakkor megint kétségbe vonódik a jelentések egyértelműsége, hiszen a természet továbbra is befogadó, igaz, hogy nem a társadalomtól védő rejtkehelyként, hanem temetőkertként, amelyben az egygé válás, a feloldódás valóságosan is megtörténik majd. A bodzabokor által formált boltozat az első bejegyzésben leírt hajlékot idézi, amelyet egykor komló és kőkeny alkotott, és amely egyaránt helyszíne volt írásnak és sírásnak.

kicsordultak a boldogság könnyei.” Johann Wolfgang von GOETHE, *Regények I., Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Európa, 1963, 28.

²⁶ Az amour-passion paradoxonjának értelmezéséhez lásd bővebben: Niklas LUHMANN, *Szerelmem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Józseveg Könyvek, 1997, 17–90.

Körültem minden elváltozott. Hiába éled a fiatalos, hiába sarjaz a rét; nékem nem kékülnek többé a domború hegyek, nékem nem csereg a patak, nem virít a rózsabokor... Nem lehelnek ezek többé nyugtatást ebbe a széjelmorzsolt szívbe, nem folynak belőlök többé örömek... Óh, ártatlan édes örömek! Mikor a természet kebelében feküdtem, mikor azokat hörpölvé szívтам jóltévő poharából – édes örömek, odavagytok! Kedves helyem ezután a temetőkert... Ott, ahol a bodza boltos gallyaival egy sírhalmot árnyékoz, ott ülök most legörömostebb, és szívszakadva kívánnék oda leszállani, ahol gyökere eltűn. – (49.)

Az ezt követő utolsó naplóbejegyzésekben a természet képei már kizárólag Fanni ön-reprezentációjában jelennek meg: a szívet rágó féreg, a száraz szem mint aszályos mező végeredményben a természetben való feloldódás vigasztaló képei. Több tanulmány is kiemeli a lezáró bejegyzések bibliai allúzióit, imaszerű beszédmódját: Fried István két újszövetségi szöveghelyet azonosít,²⁷ Borbély Szilárd a bibliai intertextusnyomokat és a kegyességi diskurzust „transzparens frazeológiai átszövöttség”-ként értelmezi,²⁸ Szilágyi Márton pedig azt hangsúlyozza, hogy a halál érzékiesítésére használt természeti hasonlatok „bibliai, sőt újszövetségi toposzok szabad idézései is”:²⁹

A keserű pohár még ki nincs ürítve... Nem! ne múljon az el én tőlem! Legyen meg a te akaratod! [...] Itt – szívem mellett, itt rágja egy féreg... Érzem, mint mardossa azt!... A halált én magammal hordom! – Szárazak szemeim, mint a mező aszály idején! Orcám sárga, mint az érett kalász. Érelődöm én is a betakarításra. Lehullott testem, mint a megszedett szőlőtő. Közel van a lemetszés ideje. Légyen meg a te akaratod... (50.)

Ha kiegészítjük Fried István két újszövetségi szöveghely-azonosítását (keserű pohár: Mt 26,42; szőlőmetszés: Jn 15,2) egy ószövetségivel, mégpedig a búza betakarításának a képével, amely Jób egyszer majd bekövetkező halálának (Jób 5,26) hasonlataként jelenik meg, illetve rögzítjük, hogy a keserű pohár képét Werther is megidézi,³⁰

²⁷ FRIED István, *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban = Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. Kovács Anna, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988, 78.

²⁸ BORBÉLY, *Műfaji minták a Fanni hagyományaiiban*, i. m., 178.

²⁹ SZILÁGYI, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, i. m., 389.

³⁰ „Nem emberi sors-e, végigszenvedni a mértékünket, kiüríteni a poharunkat? – És ha a mennyei Isten is keserűnek érezte emberajkain a poharat, miért nagyozoljak és tegyek úgy én, mintha édesnek érezném? És miért szégyenkezzem abban a szörnyű pillanatban, mikor egész lényem lét és nemlét között remeg, mikor a múlt villámként lángol a jövő sötét szakadéka fölött, és köröttem minden elsüllyed, és velem együtt elpusztul a világ – nem az egészen önmagában visszaüzdött, önmagát elveszített és feltartóztathatatlanul alázuhanó ember hangja-e, mikor felfelé hasztalan küszködő erőinek legmélyén azt csikorogja: »Én Istenem! én Istenem! miért hagyta el engem?« És szégyelljem e kifejezést, resteljem ezt a pillanatot, mikor az sem kerülte el, aki úgy göngyöli az ezeket, mint egy kendőt?” GOETHE, i. m., 85–86.

akkor egyik tanulsága ennek és minden korábbi elemzésnek az lehet, hogy nincs olyan értelmezői stratégia, olyan fogalmi rendszer (köztük nyilvánvalóan a nedvkörtani szemléletű sem), amely maradéktalanul érvényesíthető lenne a teljes szöveg interpretációjában.

A *Fanni hagyományai* közvetlen szöveggörnyezete az Uránia lapszámaiban szintén jelentéssé lehetett a korabeli olvasásban, illetve az Uránia 1999-es újrakiadása óta: az utolsó naplóbejegyzést a harmadik lapszámban Csokonai Vitéz Mihály hat verse és Verseghy Ferenc egy verse követi. A Csokonai-versek sorát *A' vidám természetű póéta* című nyitja, amelynek felütésében a sírhalmok és a temetőkertek gyászos hangulatának heves visszautasítása történik meg. Négy vers átdolgozások után bekerül a Lilla-ciklusba,³¹ ami azért különösen fontos, mert egyrészt utólagosan a *Fannihoz* hozzárendelhetjük a *Lillát* mint poétai románt, illetve a Lilla-versek kertjei, természeti képei is kontextualizálják utólagosan a Fanni-napló és a levelek természetképét.

Exkurzus – A temetőkert

Az Uránia első lapszámában közölt szerkesztői reflexió, amely a nőkről szóló biográfiák hasznosságáról, a példamutatás lehetőségéről, sőt, az „Emlékezet-oszlop” kiérdemléséről értekezik, az első mondatában közli, hogy Fanni itt következő életrajzához egy „Árnyék” tartozik, azaz a lány képi ábrázolása. T-ai Józsi Fanniról szóló elbeszélésében valóban található egy metszet, amely azonban nem egyszerű portré, hanem – Szilágyi Márton leírását idézve – „egy sziklába helyezett ovális alakú kőtáblára helyezve egy oldalnézeti mellképen egy nőalakot ábrázol, mellette egy lefordított, füstölgő fákllyával”.³² Érdemes röviden pontosítani, mit látunk: az ovális mellkép, amely profilból ábrázol egy női arcot, egy sziklára van helyezve, ennek háttérében két ciprusfa látható, amely jellegzetesen temetői növény. A kép alatt vésetként a következő felirat olvasható: „Tsak azok esmérték, a' Kik itt maradtak, hogy Őtet sirassák.”³³ Ez a felirat bővebben megtalálható T-ai leírásában: „én elmondhatom őfelőle, amit Petrarca mondott Laurájáról: »A világ őtet nem esmérte, valamíg véle bírt, és csak azoknál esméretes, akik itt maradtak, hogy őtet sirassák.«” (8.) Szilágyi Márton éppen emiatt feltételezi, hogy a kép nem is Fannit, hanem Laurát ábrázolja, hiszen így válik teljessé a petrarcai allúzió.³⁴ A 338. szonett 12–13. sora azonban Rousseau *Julie*

³¹ Az Uránia versközléseihez lásd még: SZILÁGYI, Kármán József és Pajor Gáspár *Urániája*, i. m., 129–145. *A' vidám természetű póéta – Az én Poézisom' természete* címmel, *A' legédesebb Mész – A' méhekhez* címmel, *A' Tanúnak hívott Liget és A' Szépek' Szépe* azonos címmel jelenik meg a Lilla-kötetben 1805-ben.

³² *Uo.*, 144.

³³ *Első folyóirataink: Uránia*, i. m., 70.

³⁴ *Uo.* Nagyon fontos Szilágyi ezután tett megállapítása: az Uránia első lapszámában van egy *Kertek' Eredete* című szövegegység, benne a *Petrárka Remetesége* című szakasszal, amelyben két Petrarca-prózaátirat található, ezeket Petrarca völgybeli lakhelyének leírása előz meg. (*Uránia*, i. m., 86.)

vagy új Héloïse (1761) című levélregényének a belső címlapján is szerepel,³⁵ vagyis akár az is elképzelhető, hogy nem közvetlenül Petrarca *Daloskönyvéből*, hanem egy Rousseau-kötetből származik az idézet: így viszont bizonyosan felszámolódik annak jelentősége, hogy a kép kit is ábrázol: Laurát, Julie-t vagy Fannit – bizonyosan egy szerelmes hősnőt, aki különféle irodalmi-kulturális mintákat egyesít. Illetve nem utolsósorban az ideális olvasót és az adekvát olvasási formát is megjelöli a (többszörös) idézet: vagyis a sírást. Az arckép alatt látható lefelé fordított, ellobbanó fáklya a római antikvitás temetkezési hagyományából ismert, és a 18. század végén bizonyosan Antonio Canova szoborkompozíciója, a XIII. Kelemen pápának készített síremlék (1783–1792) a Szent Péter bazilikában teszi ismertté. A sírkamra bejáratának jobb oldalán látható a halál Géníuszának szárnyas alakja a lefelé fordított fáklyával, amely figura végeredményben azonos a síremlékkel párhuzamosan készülő, Psychét ölelő Ámor-szoborral (1786–1793). Mindkét ábrázolásban a halál esztétizálása, a test és a lélek elválása és az új életre ébredés ígérete válik hangsúlyossá.³⁶

T-ai Józsi szavai a naplót bevezető ajánlásban így nyerne új értelmet: „Elszaka-
dozott töredékek, apró gondolatok, de amelyekből egy szép egészet öszverakhat – a
gondolkozó.” (10.)

BÓDI KATALIN
egyetemi docens

DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
bodi.katalin@arts.unideb.hu

“Sweet Melancholy”:

on the Human Image of József Kármán's Fanni Hagyományai (Fanni's Heritage)

Abstract: Kármán József's *Fanni hagyományai (Fanni's Heritage)* is one of the first Hungarian novels at the end of the 18th century which was edited in the periodical *Uránia* in three parts, composed by journal notes and letters. The novel was rediscovered at the end of the 20th century: the interpretations were concentrating on the modernity of the heroine, on the diversity of the various meanings. Two decades later two papers pointed out the alterity of the

---

³⁵ Rousseau Petrarca-kultuszáról, illetve Rousseau és Petrarca magyarországi hatásáról Eötvös József *A karthausi* című regényének elemzésében írtam röviden, említve az *Uránia* közvetített Petrarca-idézetét is: BÓDI Katalin, *A karthausi újraolvasásának lehetőségei: Még egyszer Eötvös József szépirodalmi mintáiról = Eötvös-újraolvasó: Tanulmányok Eötvös József születésének bicentenáriuma*ra, szerk. DEVESCOVI Balázs, Bp., Eötvös, 2018, 63.

³⁶ A szerelem és a halál neoklasszicista kontextusa, többek között a halál angyalának szövegszintű megjelenése Fanni reflexiójában fontos elemzési szempont Szilágyi Mártonnál: SZILÁGYI, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, i. m., 381–383.

text by its typical 18th century topics like sensibility, nature or God-concept. Inspired by these aspects I was trying to describe how the approach of the humoralism and the descriptions of the nature are present in the self-reflection of the heroine, which is overall a modern reinterpretation of many cultural traditions.

Keywords: humoralism, nature descriptions, traditions and modernity, autobiographical discourse, journal and epistolary novel

DOI: 10.37415/studia/2019/3-4/59-72.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

